

Mikołaj Tarkowski

Autoreferat

1. Imię i nazwisko:

Mikołaj Tarkowski

2. Posiadane dyplomy, stopnie naukowe/ artystyczne:

Dyplom magistra prawa, uzyskałem w 2008 roku na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Gdańskiego, broniąc pracę magisterską zatytułowaną: *Wydział Prawa i Nauk Społecznych Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie w latach 1919-1939*, której promotorem był prof. zw. dr hab. dr h.c. Dariusz Szpoper. Natomiast w dniu 10 grudnia 2012 roku, uzyskałem stopień doktora nauk prawnych, również na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Gdańskiego, na podstawie rozprawy doktorskiej, której tytuł brzmiał: *Adwokatura wileńska 1918-1939*. Promotorem dysertacji był prof. zw. dr hab. dr h.c. Dariusz Szpoper; z kolei recenzentami: prof. dr hab. Andrzej Wrzyszczyk z Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej oraz prof. dr hab. Zbigniew Naworski z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.

3. Informacje o dotychczasowym zatrudnieniu w jednostkach naukowych/ artystycznych:

W latach 2008-2014 zatrudniony byłem kolejno na stanowisku asystenta i adiunkta na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Gdańskiego. W październiku 2014 roku, rezygnując z pracy na Uniwersytecie Gdańskim, przeszedłem na stanowisko adiunkta w Uniwersytecie Warmińsko-Mazurskim w Olsztynie (Wydział Prawa i Administracji). W tej jednostce naukowej pracowałem do 2018 roku. Natomiast od października 2018 do chwili obecnej jestem zatrudniony w Akademii Pomorskiej w Słupsku (Wydział Nauk o Zarządzaniu i Bezpieczeństwie; stanowisko: adiunkt). Jednocześnie od 2014 roku pracuję na stanowisku

wykładowcy w Gdańskiej Szkole Wyższej w Gdańsku. Ponadto w latach 2008-2010 pracowałem w Szczecińskiej Szkole Wyższej Collegium Balticum w Szczecinie.

4. Wskazanie osiągnięcia wynikającego z art. 16 ust. 2 ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki (Dz. U. 2016 r. poz. 882 ze zm. w Dz. U. z 2016 r. poz. 1311.):

M. Tarkowski, *Polacy na Litwie i Białorusi pod rządami Aleksandra II (1855-1881). Studium historyczno-prawne*, Wydawnictwo Arche, Gdańsk 2018, ss. 664, recenzent wydawniczy prof. dr hab. Małgorzata Materniak-Pawłowska

A. Omówienie celu naukowego pracy

Problematyka naukowa związana ze statusem prawnym Polaków zamieszkujących ziemie byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach rządów Aleksandra II (1855-1881), w tym po powstaniu styczniowym, nie doczekała się do tej pory odrębnej i pogłębionej analizy zarówno na gruncie nauk prawnych, jak i historycznych. Przystępując do prac badawczych nad tym zagadnieniem dostrzegłem istniejącą w tym zakresie lukę. Jednocześnie, zachodzące w Imperium Rosyjskim w latach panowania cesarza Aleksandra II, po zakończeniu wojny krymskiej, procesy modernizacyjne będące wynikiem oddziaływania prądów reformatorskich o stosunkowo liberalnym charakterze, zwiastowały przeprowadzenie zmian w wielu dziedzinach życia społecznego i państwowego, a także były prognozą przyjęcia przez władze rządowe nowego kursu wobec przedstawicieli szlachty i włościanstwa. Rosja doby panowania Aleksandra II to państwo zmierzające ku modelowi monarchii postabsolutnej, w wyniku rozpoczęcia przebiegających zwolna przemian w zakresie szkolnictwa wyższego, stosunków panujących na wsi, w tym zniesienia poddaństwa, a także w innych obszarach takich jak: wymiar sprawiedliwości, finanse publiczne, czy też wojskowość. Celem niniejszej monografii była odpowiedź na pytanie, w jaki sposób rządy cesarza – reformatora – Aleksandra II wpłynęły na pozycję prawną ludności utożsamiającej się z kulturą polską, w skład której wchodziła między innymi szlachta litewska, zamieszkująca ziemie guberni północno-zachodnich (gubernia wileńska, kowieńska, grodzieńska, mińska, witebska i mohylewska). Chcąc eksplorować obszar związany z sytuacją prawną poddanych cesarza rosyjskiego w Kraju Północno-Zachodnim, należało bardziej szczegółowo określić pola pracy badawczej, z uwzględnieniem cezury istotnej dla ludności zamieszkującej te ziemie, a zatem wydarzeń związanych z reformą włościańską 1861 roku oraz z wybuchem i skutkami powstania

styczniowego trwającego w latach 1863-1864. Dlatego na potrzeby niniejszej książki scharakteryzowałem obszary: położenia prawnego majątków ziemskich, istnienia uprawnień duchownych i wiernych Kościoła rzymsko i greckokatolickiego, a także nauczycieli i uczniów funkcjonujących w systemie oświaty rosyjskiej. Wydaje się, iż wymieniona triada w postaci zagadnień oscylujących wokół: stanu posiadania szlachty, Kościoła i szkolnictwa, stanowi w miarę doskonały miernik umożliwiający ocenę treści najistotniejszych norm wpływających na status prawno-polityczny Polaków w latach 1855-1881. Wspomniane główne obszary życia społecznego, a także ich analiza z prawno-historycznego punktu widzenia nie wykluczyły możliwości zrealizowania także celów dodatkowych, które postawił przed sobą autor niniejszej monografii. Dotyczyły one przeanalizowania uprawnień i obowiązków szlachty litewskiej w sferze kultury (przede wszystkim status prawny języka polskiego oraz działalność drukarni i wydawnictw) i polityki realizowanej głównie na poziomie reprezentacji interesów szlachty w ramach funkcjonowania instytucji samorządu stanowego (sejmiki szlacheckie powiatowe i gubernialne).

Odnosić należy, iż dotychczas wydane, głównie na gruncie prac historycznych monografie i artykuły naukowe, które przyjęły za swój cel charakterystykę takich zagadnień jak: prawo własności, Kościół lub szkolnictwo, po pierwsze nie uwzględniły przeprowadzenia analiz prawniczych z wykorzystaniem metod naukowych i siatki terminologicznej przyjmowanych w naukach prawnych. Po drugie – co wydaje się równie istotne – zagadnienia te nie zostały umiejscowione w systemie polityki prowadzonej przez cesarza Aleksandra II, którego rządy stanowią odrębną epokę w dziejach Imperium Rosyjskiego.

W tym kontekście należałoby zauważyć, iż dla pełniejszego odtworzenia norm prawnych regulujących prawo własności w Imperium Rosyjskim warto analizować jego rozwój na gruncie przepisów prawa rzeczowego obowiązującego na podstawie tomu X Zbioru Praw Cesarstwa Rosyjskiego (wydanie z 1857 roku). Z kolei, aby prawidłowo zrekonstruować prawa i obowiązki duchownych katolickich nie można było pominąć treści norm płynących z przepisów tomu IX i XI części I tego zbioru, które definiowały status prawny hierarchów, jak i księży rzymskokatolickich. Ponadto celem szczegółowym niniejszej rozprawy była charakterystyka przepisów prawodawstwa rosyjskiego w zakresie funkcjonowania szkół elementarnych (szkół ludowych, parafialnych, a także działających pod opieką ministerstwa dóbr państwowych), szkół średnich (gimnazja, progimnazja), jak również seminariów nauczycielskich.

Przybliżając główny cel niniejszej monografii, którym jest status prawny Polaków, godnym odnotowania był fakt, iż sfera nakazów i zakazów, a także uprawnień ludności polskiej

w sposób pośredni kształtowana była poprzez obowiązywanie instrukcji i rozporządzeń organów administracji rządowej, w tym przede wszystkim ministrów: spraw wewnętrznych, dóbr państwowych, oświecenia publicznego, a także generał-gubernatora wileńskiego, gubernatorów, czy też kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego. Biorąc pod uwagę ten istotny mechanizm umożliwiający władzom rządowym regulowanie zachowań społecznych poprzez kierowanie do urzędników rosyjskich poleceń służbowych, uznano, iż ten obszar aktywności państwowej powinien wejść w zakres prac badawczych, a ustalenie treści poszczególnych instrukcji rządowych powinno stanowić kolejną płaszczyznę do formułowania ustaleń i wniosków końcowych.

Podsumowując ten fragment autoreferatu, chciałbym skonkludować, iż zrekonstruowanie pozycji prawnej Polaków w Kraju Północno-Zachodnim nie byłoby pełne, gdyby obok analizy historyczno-prawnej materiałów archiwalnych, aktów prawnych takich jak ukazy, reskrypty i dekrety cesarskie, autor niniejszej rozprawy nie skorzystałby z bogatego zasobu instrukcji i rozporządzeń administracyjnych, które co równie istotne, dają szansę na udzielenie odpowiedzi, czy i w jaki sposób aparat biurokratyczny realizował w praktyce normy regulujące uprawnienia i obowiązki ludności polskiej.

B. Osiągnięte wyniki wraz z omówieniem ich ewentualnego wykorzystania

W dziewiętnastowiecznym prawodawstwie rosyjskim nie funkcjonowała definicja legalna „Polaków”. Na potrzeby niniejszej monografii przyjęto wieloaspektową definicję ludności polskiej. W celu uchwycenia szerokiego zakresu semantycznego tego terminu odwołano się do elementów prawnych, kulturowych, wyznaniowych, ekonomicznych i politycznych. Przyjmując szeroką perspektywę badawczą wykluczono ujęcia uproszczone, zgodnie z którymi ludność polska była definiowana wyłącznie przez pryzmat kategorii: narodowościowych, wyznaniowych bądź leksykalnych. Biorąc pod uwagę te ustalenia, Polakami nie były wyłącznie osoby posługujące się językiem polskim, bądź wyznające religię rzymskokatolicką. Natomiast były nimi jednostki identyfikujące się z kulturą polską, a jednocześnie charakteryzujące się – zdefiniowaną przez Juliusza Bardacha – dwuszczeblową świadomością narodową. Wydaje się, iż koncepcja ta jest swoistym drogowskazem, który umożliwia dzisiejszym historykom i prawnikom lepsze zrozumienie wydarzeń kształtujących pozycję prawną szlachty litewskiej. Grupy, która na drodze ewolucji dziejowej przyjęła kulturę polską. W tym sensie, ustaleniem kardynalnym dla niniejszej rozprawy był fakt utożsamiania się szlachty zamieszkującej gubernie litewsko-białoruskie z polskim kodem kulturowym. Jednocześnie postawa ta nie wykluczała pewnej tradycjonalistycznej i politycznej zarazem postawy zakładającej istnienie

świadomości historycznej przynależności do szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego. W konsekwencji przyjęcia tezy autorstwa Juliusza Bardacha wyrażonej słowami: *gente Lithuani, natione Poloni*, w niniejszej monografii określenie – Polak *vel* ludność polska – definiowane jest w sensie politycznym, nie zaś wyłącznie kulturowym, czy etnicznym. Rozpatrując szczegółowo pozostałe aspekty łączące się z semantyką nazwy Polacy (żywiol polski), warto przywołać także inne wnioski wywiedzione na podstawie materiałów źródłowych. Zgodnie z ustaleniami wileńskiego adwokata i zarazem działacza kulturalno-politycznego Tadeusza Wróblewskiego, poczynionymi w końcu XIX wieku, administracja rosyjska przyjęła pojęcie ludność polska w oparciu o kryterium będące wynikiem scalenia dwóch kategorii: narodowościowej i utożsamiania się z kulturą polską; z jednoczesnym wykluczeniem możliwości stosowania wyłącznie kryterium konfesyjnego (wyznania katolickiego).

Ludność polska, reprezentowana głównie przez kręgi ziemiańskie Litwy i Białorusi, miała kluczowy wpływ na takie dziedziny życia społecznego jak: gospodarka i kultura. Co równie istotne wśród przedstawicieli tej grupy wykształcił się swoisty etos przywiązania do ziemi rolnej i majątków ziemskich. Oba czynniki były uznawane za wartościowe zarówno pod względem ekonomicznym, ale również w ujęciu niekapitalistycznym, prowadzącym do ukształtowania się przekonania, o sile moralnej i kulturotwórczej ich właścicieli. Pielęgnowany od wieków stan posiadania, a jednocześnie fakt proveniencji szlacheckiej sprzyjał rozwojowi koncepcji obywatelskości. Zgodnie z tą ideą ziemiaństwo zamieszkujące gubernie północno-zachodnie, a w szerszym kontekście cały Kraj Zachodni Cesarstwa Rosyjskiego, pełniło rodzaj służby społecznej polegającej na sprawowaniu przywództwa moralnego wobec pozostałych grup społecznych. W tę specyficzną sferę powiązań i relacji ukształtowaną przez wieki istnienia Rzeczypospolitej Obojga Narodów wkroczyły zmiany wynikające w pierwszej kolejności ze zniesienia obowiązywania w 1840 roku III Statutu litewskiego i zastąpienia go Zbiorem Praw Cesarstwa Rosyjskiego (*Swod zakonow Rossijskoj impierii*), a następnie wejście w życie reformy włościańskiej z dnia 19 lutego 1861 roku, niosącej ze sobą koncepcje zniesienia poddaństwa chłopów. Zmiany zachodzące na gruncie stosunków własnościowych na wsi, zwłaszcza po powstaniu styczniowym 1863 roku, a także w wyniku sprzyjania przez władze rządowe projektom i reformom prowadzącym do wyemancypowania, w sferze stosunków prywatnych i gospodarczych, przedstawicieli warstwy włościańskiej, wpłynęły pośrednio na ewolucję statusu prawnego ziemiaństwa. Nie bez znaczenia były także wydarzenia mające miejsce w drugiej połowie 1861 roku związane z manifestacjami patriotycznymi. Od tej chwili polityka prowadzenia spraw wewnętrznych w Kraju Północno-Zachodnim w sposób wyraźny

zaczęła oscylować wokół programu ograniczania uprawnień i wzmacniania systemu nadzoru władz publicznych nad działaniami poddanych.

Szlachta litewska stanęła przed wyzwaniami związanymi z koniecznością obrony istotnych dla niej wartości. Skomplikowana sytuacja prawno-polityczna, w której znalazła się ludność polska wynikała z dwóch istotnych wydarzeń: reformy włościańskiej 1861 roku i wybuchu powstania styczniowego 1863 roku. Niekiedy skutkowały one podejmowaniem odmiennych działań przez organy administracji rządowej w Kraju Północno-Zachodnim oraz w pozostałych guberniach Imperium Rosyjskiego. W drugiej połowie XIX wieku na ziemiach litewsko-białoruskich wystąpiły niemal jednocześnie dwa prądy myślowe dążące z jednej strony do przeprowadzenia modernizacji stosunków społecznych i generalnej reformy monarchii rosyjskiej, z drugiej zaś prąd – o bardziej konserwatywnym zabarwieniu – określający jako główny priorytet państwowy zachowanie porządku i bezpieczeństwa wewnętrznego w tych częściach Imperium, w których ostatecznie rozgorzała insurekcja styczniowa 1863 roku. Pomimo wejścia w życie reform Aleksandra II, i rozpoczęcia wdrażania w różnym stopniu poszczególnych rozwiązań modernizacyjnych, status prawny ludności polskiej, a także jej faktyczne położenie w dużej mierze uregulowany został normami prawnymi oraz instrukcjami administracyjnymi ograniczającymi dotychczasowe uprawnienia w zakresie prawa własności, swobody praktykowania obrzędów religijnych, czy też funkcjonowania szkół średnich i elementarnych.

Przykładem ustanowienia przepisów prawnych nawiązujących do pierwszej koncepcji był akt prawny z dnia 19 lutego 1861 roku, wchodzący w skład pakietu ustaw regulujących kwestię włościańską, to znaczy: *Miejscowa ustawa o terytorialnym urządzeniu włościan osiadłych na obywatelskich ziemiach w guberniach: wileńskiej, grodzieńskiej, kowieńskiej, mińskiej i części witebskiej*. Tę ustawę, pomimo tego, iż nie wyeliminowała skutków obowiązywania ustaw inwentaryzacyjnych z lat czterdziestych XIX wieku, należy uznać za przykład ustawodawstwa liberalnego obowiązującego w nieliberalnym (samodzierżawnym) reżimie. Na podstawie ustanowionych na jej mocy przepisów cesarz Aleksander II zgodził się na ustanowienie grupy włościan czasowo-zobowiązanych, którzy na drodze ewolucyjnego procesu wykupu nadziałów ziemi, mieli utworzyć w przyszłości grupę wolnych pracowników. Z kolei ta grupa chłopów-właścicieli, uzyskując niezależność ekonomiczną od ziemiaństwa, miała oferować swą pracę – na zasadach kapitalistycznych – na rzecz właścicieli ziemskich.

Tego typu koncepcje starły się z poglądami personifikowanymi przez zajmujących kolejno po sobie stanowisko generał-gubernatora wileńskiego Michaiła Murawjowa oraz Konstantina von Kauffmana. Michaił Murawjow realizował zadania służbowe nakierowane w pierwszej

kolejności na zaprowadzenie spokoju i bezpieczeństwa publicznego, a jednocześnie wykonywał założenia planu politycznego, który miał charakter depolonizacyjny. W tym miejscu wartym podkreślenia jest ustalenie, iż strategia rządów Murawjowa i Kauffmana, nie była w pełni autorska, gdyż zarówno postulaty depolonizacji ziem północno-zachodnich Imperium Rosyjskiego, jak również postulaty obejmujące potrzebę wzmocnienia autorytetu władzy cesarskiej, zgłaszane były przez władze rządowe od czasu upadku Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Godnym odnotowania był również fakt, iż generał-gubernator wileński Michaił Murawjow nałożone na niego obowiązki urzędnicze wykonywał posiadając specjalne pełnomocnictwa udzielone przez cesarza Aleksandra II. Po drugie jego rządy przypadły na okres, obowiązującego od dnia 16 lutego 1863 roku stanu wojennego (wprowadzonego przez jego poprzednika Władimira Nazimowa). Stan wojenny w guberniach północno-zachodnich obowiązywał do początku lat siedemdziesiątych XIX wieku (do 1872 roku). Przyjmując zatem, iż istotną cezurą czasową było wprowadzenie stanu wojennego, zaś z drugiej strony rozpoczęcie w 1868 roku procesu jego powolnego znoszenia, można mówić o trzech fazach, w których ewoluowała pozycja prawna ludności polskiej. Mam tutaj na myśli fazę: normalizacji, stosowania restrykcji, a następnie podejmowania prób ich łagodzenia.

Jednocześnie do pierwszej z nich zaliczyć można, z pominięciem okresu 1862-1863, rządy generał-gubernatora wileńskiego Władimira Nazimowa (1855-1863). Druga faza dobrze charakteryzuje lata sprawowania funkcji generał-gubernatora przez Michaiła Murawjowa (1863-1865) i Konstantina von Kauffmana (1865-1866), po części także hrabiego Eduarda Baranowa (1866-1868). Z kolei trzeci okres – dwunastoletni – wiąże się z wykonywaniem funkcji generał-gubernatora wileńskiego przez Aleksandra Potapowa (1868-1874) i Piotra Albiedynskiego (1874-1880). Natomiast biorąc pod uwagę ramy temporalne przyjęte na potrzeby niniejszej monografii, a zatem lata panowania Aleksandra II na tronie rosyjskim (1855-1881), trudno było ocenić kompleksowo politykę generał-gubernatora hrabiego Eduarda Todtlebena (1880-1884).

Z powyższych ustaleń płynie kolejny generalny wniosek. Przez zdecydowaną większość, trwającego dwadzieścia sześć lat okresu panowania cesarza Aleksandra II, w guberniach północno-zachodnich obowiązywały akty prawne bądź instrukcje administracyjne utrwalające dotychczasowe rozwiązania wpływające na pozycję prawno-polityczną ludności polskiej (1855-1861) lub też służące eliminowaniu przez organy administracji rosyjskiej skutków ograniczeń wprowadzonych po wybuchu powstania styczniowego (1868-1881). Oczywiście to generalne ustalenie nie wyklucza faktu obowiązywania rozwiązań prawnych i faktycznych

wymierzonych w ludność polską, których kulminacyjna fala przeszła w okresie stosowania represji wymierzonych w uczestników powstania i ustanawiania aktów prawnych dyskryminujących ludność polską, zwłaszcza w latach 1863-1868. Z kolei to ustalenie, mające charakter kardynalny, nie wyklucza dokonania charakterystyki podejmowanych przez administrację rządową działań, których nie można określić mianem propolskich, łącznie z decyzjami i cyrkularzami wydawanymi – przez uznawanych w przeważającej mierze za polityków umiarkowanych – Aleksandra Potapowa i Piotra Albiedynskiego.

Twierdzenie, zgodnie z którym pod koniec lat sześćdziesiątych XIX wieku zaistniał okres pewnego złagodzenia polityki wobec ludności polskiej warto uzupełnić odpowiedzią na pytanie o faktyczne przesłanki rozpoczęcia tego procesu. Po pierwsze pod wpływem koncepcji, zgłaszanych między innymi przez Aleksandra Potapowa oraz Piotra Albiedynskiego, część elit rządzących w Sankt Petersburgu, uznało, iż zniesienie niektórych ograniczeń wprowadzonych jeszcze w okresie stanu wojennego, mogło przynieść pozytywny skutek nie tylko w sferze ekonomicznej, ale i moralnej. W tym kontekście wniosek, płynący z niniejszej monografii, stanowi, iż działanie takie oznaczało jednocześnie akt łaski okazywany swym poddanym przez monarchę, a po drugie wpisywał się on w zakres realizacji polityki władcy opartej na zasadzie słuszności i sprawiedliwości. Sfera ideowa z pewnością była brana pod uwagę w trakcie podejmowania decyzji stanowiących następnie podstawę do ustanawiania ukazów i reskryptów cesarskich wprowadzających z czasem ustępstwa prawne wobec ludności polskiej, w tym przede wszystkim wobec właścicieli majątków ziemskich oraz wiernych Kościoła katolickiego.

Jednakże o zastosowaniu przejawów polityki łagodzącej stanowisko wobec poddanych zamieszkujących gubernie litewsko-białoruskie decydowały równocześnie inne przesłanki faktyczne. Zgodnie z ustaleniami zawartymi w prezentowanej rozprawie wiele z zakazów utraciło swą skuteczność z powodu wystąpienia niemal powszechnego stanu ich nieprzestrzegania prowadzącego do derogacji tych norm w oparciu o procesy określane przez prawników mianem *desuetudo*. Głównymi czynnikami decydującymi o zaistnieniu tego zjawiska były: inercyjność władz administracyjnych rosyjskich odpowiedzialnych za egzekwowanie restrykcyjnych ograniczeń i zakazów, a także silna konsolidacja środowiska szlachty litewskiej upatrującej w aktach prawnych oraz instrukcjach norm ingerujących nadmiernie w sferę ekonomiczną i moralną.

Przechodząc do omówienia okresu ustanawiania i obowiązywania ograniczeń, a następnie ich łagodzenia, w poszczególnych obszarach życia społeczno-gospodarczego, rozpocznę od aktów prawnych i instrukcji administracyjnych regulujących sferę praw osobistych oraz kultury. Symptomatycznym okólnikiem organów władz rządowych wpływającym

na możliwość posługiwania się językiem polskim w przestrzeni publicznej był cyrkularz wydany przez generał-gubernatora wileńskiego Konstantina von Kauffmana z dnia 8 lutego 1866 roku, znacznie rozszerzający zakres dotychczasowych instrukcji administracyjnych zezwalających na karanie osób mówiących po polsku na ulicach, w parkach i w miejscach handlu. Pomimo tego, iż rozwiązanie to było przejawem działań cenzorskich, wymierzonych w język, którym tradycyjnie posługiwała się istotna kulturowo część mieszkańców guberni północno-zachodnich, to jednocześnie restrykcje płynące z tego okólnika były w dużej mierze nieskuteczne. Jeden z najaktywniejszych inspektorów Wileńskiego Okręgu Naukowego Wasilij Kulin, po sześciu latach obowiązywania tak zwanego okólnika kauffmanowskiego, zauważył, iż fizjonomia Wilna oparta na polskości nie zmieniła się, zaś administracja rosyjska straciła pierwotny impet i możliwości realnego oddziaływania na tę kwestię. Jednocześnie należy podkreślić, iż jedną z głównych przyczyn takiego stanu rzeczy okazał się czynnik braku obecności inteligencji rosyjskiej, tak w samej stolicy dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, jak również w Kraju Północno-Zachodnim. Przykładem działań mających choć w pewnym stopniu zniwelować stopień oddziaływania tego negatywnego – w opinii władz rządowych – zjawiska była akcja zainicjowana w 1864 roku wspólnie przez Michaiła Murawjowa i Iwana Korniłowa (kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego). Polegała ona na kolportowaniu wśród urzędników państwowych i zachęcania ich do czytania wydawanego w latach 1864-1871 czasopisma „Wiestnik Zapadnoj Rossiji”. Działania poszczególnych gubernatorów, obok wspierania sprzedaży na zasadach prenumeraty tego tytułu prasowego, zakładały również kolportowanie go w szerokich kręgach osób prywatnych. Z drugiej strony podkreślenia wymaga fakt, iż wprowadzona w 1867 roku obniżka ceny za prenumeratę „Wiestnika” była spowodowana niewielkim zainteresowaniem wykazywanym przez poszczególne grupy społeczne, w tym kler rzymskokatolicki.

Pośród instrukcji rządowych umożliwiających urzędnikom ingerowanie w sferę praw osobistych wprowadzano w życie przede wszystkim te mające na celu zakończenie powstania styczniowego oraz skuteczne zaprowadzenie spokoju i bezpieczeństwa publicznego w Kraju Północno-Zachodnim. W warunkach obowiązującego stanu wojennego generał-gubernator wileński wprowadził w dniu 13 lipca 1863 roku zarządzenie, zgodnie z którym w szczególności przedstawiciele ziemiaństwa, a także księża katoliccy, podejrzewani o udział w ruchu powstańczym, mieli być stawiani przed sądami wojennymi w ciągu doby od schwytania i osądzeni łącznie z zastosowaniem kary śmierci. Tryb przewidziany mocą tego okólnika nie mógł gwarantować ochrony praw uczestnika postępowania sądowego. Podobnie kontrowersje wywoływało zjawisko bezprawnego przetrzymywania w aresztach osób, które zostały przez

sądy wojenne skazane na różnego rodzaju sankcje karne, w tym zsyłkę i konfiskatę majątku, lecz wyroki te oczekiwały na confirmację ze strony generał-gubernatora wileńskiego Michaiła Murawjowa. W miarę upływu lat od momentu zakończenia powstania styczniowego zmieniał się stopień intensywności stosowanych przez organy administracji rządowej środków karnych i restrykcji. Zmniejszeniu uległa liczba postanowień skutkujących zesłaniem w trybie administracyjnym na Syberię osób podejrzewanych o popełnienie przestępstwa politycznego. Ponadto w połowie lat siedemdziesiątych XIX wieku urzędnicy oraz prokuratura w Kraju Północno-Zachodnim podczas wykonywania czynności służbowych wobec osób aresztowanych brały pod uwagę obowiązywanie norm ustaw sądowych z dnia 20 listopada 1864 roku.

Instytucje prawne konfiskaty, sekwestru i serwitutu, można w kontekście politycznym określić jako instrumenty, dzięki którym administracja rządowa w guberniach litewsko-białoruskich planowała oddziaływać na właścicieli prywatnych majątków ziemskich, z uwzględnieniem celu jakim była intensyfikacja konfliktów społecznych (pomiędzy szlachtą a włościanstwem) oraz zmniejszenie potencjału gospodarczego i stopnia konkurencyjności miejscowych majątków ziemskich. Ponadto posiadające na gruncie prawnym odmienną treść i funkcję instytucje konfiskaty i sekwestru posiadały cechę wspólną na gruncie ekonomicznym. Pozwalały one bowiem na stworzenie sfery dochodów wpływających do skarbu monarchii zasadniczo w wyniku sprawowania zarządu sekwestrowego nad skonfiskowanymi majątkami ziemskimi. Jednak bardzo duża liczba zaplanowanych i przeprowadzonych konfiskat i sekwestrów, zwłaszcza po 1862 roku wywoływała wiele problemów natury prawnej i organizacyjnej. Odpowiedzią na problemy pojawiające się w tych obszarach było oddelegowywanie do pracy większej liczby urzędników, którzy mieli zasilić obciążone pracą izby dóbr państwowych. Z kolei istotne wątpliwości interpretacyjne oraz procesowe w przypadku postępowania wobec roszczeń zgłoszonych przez wierzycieli, których interesy zabezpieczone były na skonfiskowanych majątkach ziemskich, rozstrzygnął Aleksander II, który wydał ukaz z dnia 23 lutego 1868 roku: *Zasady likwidacji długów i rozpatrzenia roszczeń, zgłoszonych wobec skonfiskowanych majątków przestępców po buncie 1863 roku*. Po wejściu w życie ukazu z dnia 1 marca 1863 roku regulującego obligatoryjny wykup nadziałów gruntów przez włościan sytuacja prawna właścicieli ziemskich stała się jeszcze bardziej skomplikowana. Władze rządowe dostrzegały, iż przepisy przywołanego wyżej ukazu stykały się z normami umożliwiającymi konfiskowanie prywatnej własności ziemskiej. W wyniku poczynionych obserwacji, zgodnie z instrukcją Michaiła Murawjowa z dnia 12 sierpnia 1864 roku, zabezpieczono interesy prawne włościan, umożliwiając im wykup nadziałów gruntów

stanowiących część skonfiskowanych majątków ziemskich. Z kolei w latach siedemdziesiątych XIX wieku, na mocy ukazów cesarza Aleksandra II, uwidocznił się postępujący proces wygaszania spraw o konfiskaty nieruchomości. W dniu 11 maja 1873 roku monarcha rosyjski wydał ukaz, którego normy nakazywały jak najszybsze zakończenie dotychczasowych spraw konfiskacyjnych, w tym dotyczących majątków ziemskich należących do szlachty litewskiej.

Innym przejawem oddziaływania na prawo własności obowiązujące w Kraju Północno-Zachodnim Imperium Rosyjskiego było wydanie dwóch fundamentalnych ukazów z dnia 23 lipca 1865 roku (*Instrukcja o porządku sprzedaży ziem skarbu w zachodnich guberniach osobom rosyjskiego pochodzenia, służącym w tym kraju lub chcącym zamieszkać tam na stałe*) oraz z dnia 10 grudnia 1865 roku (*O zakazie osobom polskiego pochodzenia ponownego nabywania ziemiańskich majątków ziemskich w dziewięciu guberniach zachodnich*). Pierwszy z nich wprowadził na gruncie prawodawstwa rosyjskiego, w myśl prokolonialnym tendencjom, instytucję majątku instrukcyjnego, który nie podlegał sprzedaży, darowiźnie ani zapisowi testamentowemu dokonanemu na rzecz osób pochodzenia polskiego. Z kolei drugi akt prawny, nazywany „ukazem grudniowym” ustanowił zasadę, zgodnie z którą objęte sekwestrem majątki ziemskie nie mogły być nabywane przez Polaków. Ponadto dotychczasowi właściciele majątków sekwestrowanych, w okresie dwóch lat, mieli obowiązek dokonania sprzedaży należących do nich nieruchomości.

Inną formą restrykcji, z którą spotkało się ziemiaństwo w Kraju Północno-Zachodnim była kontrybucja. Ten rodzaj opłaty specjalnej (w wysokości 10%) obejmował dochód netto uzyskiwany z prowadzenia folwarków. Przepisy prawne oraz instrukcje administracyjne regulujące tę instytucję ewoluowały. Z czasem podatek procentowy ustalony został na stałym poziomie, a tym samym normy prawne wykluczały możliwość corocznego ustalania limitu pobieranej kontrybucji. Z kolei w latach siedemdziesiątych, w kręgu urzędników związanych z generał-gubernatorem wileńskim Aleksandrem Potapowem oraz Piotrem Albiedynskim pojawiły się głosy polityczne, aby ograniczyć bądź znieść w całości opłatę kontrybucyjną.

Władze rządowe w Kraju Północno-Zachodnim wpływały na sytuację księży i hierarchów rzymskokatolickich ustanawiając z jednej strony rozwiązania ingerujące w sferę praw osobistych poszczególnych duchownych, jak również wpływając na kształtowanie się składu instytucji kościelnych działających w poszczególnych diecezjach. Administracja rosyjska często stymulowała zmiany w kapitule katedralnej w Wilnie. Generał-gubernator wileński doprowadził w 1864 roku do obsadzenia kapituły trzema lojalnymi wobec władz rządowych księżmi (Piotr Żyliński, Antoni Niemeksza i Edward Tupalski). Inny przypadek, a mianowicie bieg spraw spadkowych po zmarłym arcybiskupie mohylewskim Wacławie Żylińskim,

świadczył z kolei o stosowaniu przez cesarza rosyjskiego instrumentów mających na celu ochronę interesów majątkowych hierarchów kościelnych, popierających jego politykę rządową.

W dziedzinie ochrony prawa własności rzeczy ruchomych i nieruchomości wydaje się, iż dla władz rosyjskich w Kraju Północno-Zachodnim pozostawała neutralna kwestia obowiązywania przepisów tomu XI Zbioru Praw Cesarstwa Rosyjskiego, które gwarantowały tę zasadę. Poszanowanie tej zasady osłabiono, po pierwsze wprowadzając w guberniach litewsko-białoruskich stan wyjątkowy (wojenny), który skutkowało usankcjonowaniem możliwości stosowania konfiskaty majątków kościelnych na mocy przepisów ustawy karnowo-wojskowej z 1859 roku. Rzeczy wchodzące w skład majątku kościelnego mogły być objęte nakazem konfiskaty zarówno na mocy postanowienia cesarza rosyjskiego, ale również poprzez faktyczne działania administracji państwowej dokonywane na podstawie rozporządzeń generał-gubernatora wileńskiego, a nawet zgodnych z nimi okólników poszczególnych gubernatorów. Co wydaje się równie istotne, akty konfiskaty nieruchomości kościelnych stanowiły następnie przyczynek do przekształcania w trybie administracyjnym kościołów rzymskokatolickich w cerkwie prawosławne bądź koszary wojskowe, czy też więzienia. Likwidacja parafii katolickich skutkowało narastającym z czasem problemem poszanowania uprawnień księży do pobierania zgodnie z odpowiednim zaszeregowaniem uposażeń ze skarbu monarchii za wykonywanie posługi duchowej w dotychczas istniejących parafiach. Z tego powodu Aleksander II wydał ukaz z dnia 14 kwietnia 1867 roku, którego normy potwierdzały słuszność wysuwanych przez proboszczów roszczeń o wypłatę uposażeń. Jednak głównym warunkiem wypłaty wynagrodzenia była przesłanka braku udziału duchownego w ruchu powstańczym.

Status prawny języka polskiego w nabożeństwach dodatkowych w Kościele rzymskokatolickim regulowany był na mocy ukazu cesarskiego z dnia 25 grudnia 1869 roku. Aleksander II, postanowił wówczas, iż zastępowanie języka polskiego rosyjskim w trakcie nabożeństw niewchodzących do łacińskiej liturgii mszy mogło odbywać się na zasadach fakultatywności. Na początku lat siedemdziesiątych XIX wieku minister spraw wewnętrznych Imperium Rosyjskiego Aleksander Timaszew wydał instrukcje mające na celu wykonanie norm płynących z ukazu cesarskiego. Administracja niższego szczebla, w tym urzędnicy pracujący w Kraju Północno-Zachodnim zinterpretowali postanowienia płynących z Sankt Petersburga instrukcji jako zachętę do inicjowania procedur przewidujących zastępowanie języka polskiego językiem rosyjskim na gruncie katolickich nabożeństw dodatkowych.

Profil nauczania na poziomie szkolnictwa średniego w Imperium Rosyjskim wyznaczony przez ukazy z 1864 i 1870 roku był co prawda wymogiem prawnym, jednak duża część młodzieży gimnazjalnej uczęszczającej do szkół w Kraju Północno-Zachodnim traktowała go

wyłącznie w kategoriach obowiązku prawnego, który nie zawsze przekładał się na ostateczną formację światopoglądową uczniów. W planach politycznych kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego księcia Aleksandra Szirińskijego-Szichmatowa, a także generał-gubernatora wileńskiego Michaiła Murawjowa istotną rolę odgrywały szkoły elementarne, nazywane ówczesnie szkołami ludowymi. Zgodnie z tymczasowymi przepisami z dnia 23 marca 1863 roku utworzono je wyłącznie na terenach guberni litewsko-białoruskich, zaś w pozostałych guberniach Imperium Rosyjskiego ponad rok później (lipiec 1864 roku). Szkoły ludowe posiadały specjalnie do tego utworzone w ramach Wileńskiego Okręgu Naukowego struktury administracyjne – dyrekcje szkół ludowych. Szkoły ludowe przeszły w kolejnych latach reformy i zmiany, które zmierzały do rozbudowy sieci tego typu placówek oświatowo-wychowawczych. Zmieniająca się struktura tych jednostek organizacyjnych, nie przekreśliła obowiązku w sposób stały idei tworzenia na ich podstawie „szkół chłopskich” kształcących włościan w duchu kultury rosyjskiej. Był to jednocześnie jeden z dogmatów niezmiennie utrwalanych przez władze rosyjskie przez cały okres rządów Aleksandra II, który w Kraju Północno-Zachodnim nie ulegał występującym w innych obszarach życia społecznego fluktuacjom i próbą łagodzenia restrykcji popowstaniowych.

Z prawnego punktu widzenia obowiązywał zakaz posługiwania się w szkołach średnich i elementarnych przez uczniów językiem polskim, a jednocześnie językiem urzędowym we wszystkich placówkach oświatowo-wychowawczych był język rosyjski. W praktyce, z uwagi na skład kadry nauczycielskiej, nieskuteczność organów administracyjnych, powszechność zjawiska nauczania religii na podstawie modlitewników polskich, język polski faktycznie był obecny w szkołach rosyjskich. W tym przypadku istotne ustalenia świadczą, iż pod wpływem duchownych katolickich młodzież szkolna poddana obowiązkowi korzystania z modlitewników rosyjskich na lekcjach religii, w praktyce korzystała, ze skrywanych pod pulpitem wyłącznie na czas kontroli, polskich książeczek do nabożeństwa.

W okresie trwania powstania styczniowego wydawano instrukcje i rozporządzenia nakazujące poszczególnym organom administracji zamykanie nielegalnie działających szkół (tajnych zakładów oświatowych). Nie były one w pełni skuteczne, o czym świadczyły funkcjonujące dość licznie na litewsko-białoruskiej wsi w latach popowstaniowych szkoły dyrektorskie. Dla władz rządowych działalność szkół tajnych była istotnym problemem, gdyż w dniu 25 maja 1874 roku cesarz rosyjski usankcjonował obowiązywanie norm uprawniających kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego do wszczynania kontroli i zamykania szkół elementarnych. Z kolei w 1876 roku miała miejsce dyskusja obejmująca petersburskie kręgi władzy, podczas której urzędnicy III Oddziału Kancelarii Własnej Jego Cesarskiej Mości

uznali, iż ograniczenie kar administracyjnych w ostatnim dziesięcioleciu wpłynęło niekorzystnie na system szkolnictwa w Kraju Północno-Zachodnim, przyczyniając się do wzrostu liczby placówek i miejsc prowadzenia tajnej oświaty.

Przedstawiona sytuacja prawna Polaków w dobie panowania Aleksandra II stanowi odpowiedź na potrzebę scharakteryzowania wybranych sfer życia społeczno-politycznego na krańcach północno-zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego. Ustalenia płynące z książki stanowić mogą podstawę do prowadzenia dalszych prac naukowych poświęconych: obowiązywaniu norm kształtujących ustrój i kompetencje organów administracji rosyjskiej, w tym w zakresie administrowania systemem oświaty. Ponadto wnioski płynące z niniejszej monografii mogą zainteresować historyków i prawników poszukujących informacji na temat kształtującej się z wolna w XIX wieku doktryny prawa cywilnego w Imperium Rosyjskim, przede wszystkim w zakresie prawa rzeczowego; rewindykacji nieruchomości prywatnych i kościelnych w latach dwudziestolecia międzywojennego w Polsce oraz kształtowania się idei niezależności Kościoła rzymskokatolickiego na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego.

5. Omówienie pozostałych osiągnięć naukowo - badawczych (artystycznych):

A. Ziemie byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego i Królestwa Polskiego doby reform Aleksandra II

Artykuły naukowe wchodzące w skład tego obszaru opracowywałem w celu odpowiedzi na pytanie w jaki sposób reformy Aleksandra II, w tym przede wszystkim reforma sądowa z 1864 roku oddziaływała prawnie oraz instytucjonalnie na organy państwowe działające na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz Królestwa Polskiego. Prace z tego zakresu (*Wybrane aspekty sekwestrowania i konfiskowania majątków ziemskich na północno-zachodnich krańcach Imperium Rosyjskiego po 1863 roku*, [w:] *Pogranicza w historii prawa i myśli polityczno-prawnej*, red. D. Szpoper, P. Dąbrowski, Gdańsk-Olsztyn 2017; *U źródeł polityki general-gubernatora wileńskiego hrabiego Michaiła Nikołajewicza Murawjowa wobec kwestii chłopskiej i osadnictwa rosyjskiego na Litwie (1863-1865)*, [w:] „Czasopismo Prawno-Historyczne” Poznań 2017, t. LXIX, z. 1; *The reception of juridicial reform of Alexander II in the Polish Kingdom in 1876*, [w:] „Encyclopedy of Law. Scientific and Theoretic Journal”, Moscow 2014, no 2; *Recepcja reformy sądowej Aleksandra II w Królestwie Polskim w 1876 roku*, [w:] *Sudiebnaja rieforma w Rossii: prijemiestwiennost i modiernizacija. Matieriały mieždunarodnoj nauczno-practiczeskoj konfierencii, poswiaszczennoj 150-lietiju Sudiebnój rieformy Aleksandra II*, red. E. Tonkow, Bielgorod 2014) zarysowują obraz praktycznej

działalności organów administracji rosyjskiej. Administracji, która głównie z powodów politycznych, a po części biorąc pod uwagę wykładnię norm prawnych, nie zawsze przejawiała wolę ku wdrażaniu szczegółowych rozwiązań stanowiących istotę zmian zachodzących w drugiej połowie XIX wieku w Rosji. Głównym czynnikiem, który skłaniał władze rządowe do różnicowania przyjmowanych rozwiązań prawnych w Kraju Północno-Zachodnim i w pozostałych guberniach (tak zwanych guberniach wewnętrznych) Imperium Rosyjskiego była postawa polityczna części rosyjskich elit społecznych opowiadających się za wprowadzeniem restrykcji stanowiących odpowiedź na wybuch powstania styczniowego w guberniach zachodnich oraz w Królestwie Polskim. Nie bez znaczenia pozostawał fakt, iż Aleksander II, po wybuchu insurekcji styczniowej, wyznaczył do pełnienia wysokich urzędów politycznych osoby, personifikowane głównie przez generał-gubernatora wileńskiego Michaiła Murawjowa, które jeszcze w dobie międzypowstaniowej opowiadały się między innymi przeciwko zniesieniu poddaństwa, a tym samym poddawały pod wątpliwość główne postulaty stanowiące o istocie niektórych realizowanych w późniejszym czasie reform państwowych.

B. Historia adwokatury na ziemiach polskich w XIX i pierwszej połowie XX wieku

Praca doktorska obroniona w grudniu 2012 roku, uzupełniona między innymi materiałami źródłowymi zdeponowanymi w Instytucie Józefa Piłsudskiego oraz Instytucie Polskim i Muzeum gen. Sikorskiego w Londynie, wydana w formie książki (*Adwokatura wileńska 1918-1939. Studium historyczno-prawne*, Wydawnictwo Arche, Gdańsk 2014, ss. 499) zainspirowała mnie do poszerzenia wiedzy na temat wybranych kwestii związanych z funkcjonowaniem tak samych struktur adwokackich, jak również różnego rodzaju form aktywności adwokatów, głównie wileńskich. W artykułach naukowych szczegółowo opisałem zatem rozwój organizacyjny adwokatury działającej w okresie obowiązywania norm płynących z rosyjskich ustaw sądowych 1864 roku. W tym miejscu tytułem przykładu mogę wymienić artykuł: *The Development of the Legal Profession of the North-Western Provinces of Russian Empire in the Nineteenth and early Twentieth Century*, [w:] „Journal on European History of Law”, London 2014, no 2. Z kolei w artykule: *Participations of Vilnius advocates in the works of lawyers association and legal organizations operating in the interwar period in Poland*, [w:] „Journal on European History of Law”, London 2013, no 1 scharakteryzowałem działalność adwokatów wileńskich angażujących się w prace stowarzyszeń adwokackich i organizacji prawniczych w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Jedną z form aktywności adwokatów była działalność naukowa, w tym w zakresie nauk historyczno-prawnych, o czym świadczą ustalenia

poczynione na potrzeby publikacji poświęconej głównym obszarom pracy badawczej adwokata Izaaka Lewina (*Historical-legal trend in the research activities of Izaak Lewin in the interwar period in Poland. Sketch to scientific biography*, [w:] „Zeszyty Naukowe Gdańskiej Szkoły Wyższej”, Gdańsk 2014, t. 14). Nawiązując do występujących w moim dorobku prac w postaci biogramów dwóch adwokatów, należałoby zaznaczyć, iż zostały one opublikowane w *Słowniku Biograficznym Adwokatów Polskich*, który posiada kilkudziesięcioletnią tradycję wydawniczą i szeroki odbiór wśród członków adwokatury polskiej (*Sukiennicki Wiktor (1901-1983)*, [w:] *Słownik Biograficzny Adwokatów Polskich*, t. 3 (zmarli w latach 1945-2010), z. 1, A-Ż, red. A. Redzik, Warszawa 2018; *Piłsudski Jan (1876-1950)*, [w:] *Słownik Biograficzny Adwokatów Polskich*, t. 3 (zmarli w latach 1945-2010), z. 1, A-Ż, red. A. Redzik, Warszawa 2018. Współczesnych adwokatów zainteresować może także artykuł recenzyjny, w którym przekonuję, iż pozyskane na gruncie studiowania historycznych mów obrończych umiejętności retoryczne są przydatne w stosowanym aktualnie przez profesjonalnych pełnomocników sądowych warsztacie krasomówczym (*Tomasz J. Kotliński, Galicyjskie mowy obrończe*, Kraków 2014, ss. 206. *Niegdyśejsze mowy obrończe jako źródło umiejętności retorycznych i wiedzy historycznej dla współczesnych*, [w:] „Palestra”, Warszawa 2017, nr 5).

C. Dzieje nauczania prawa w Wilnie, ze szczególnym uwzględnieniem dwudziestolecia międzywojennego

Dawnym tradycjom nauczania prawa w Wilnie, które sięgają XVI wieku, poświęcona została w części publikacja: *Wydział Prawa i Nauk Społecznych Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie w latach 1919-1939*, Wydawnictwo GSW, Gdańsk 2015, ss. 344. W zasadniczej części rozważań książka ta prezentuje dorobek organizacyjny i naukowy Wydziału Prawa i Nauk Społecznych w Wilnie, który działał w latach dwudziestolecia międzywojennego. Publikacja, która w swej strukturze archiwalno-źródłowej odwołuje się do licznych materiałów rękopiśmiennych i maszynopisów zdeponowanych w archiwach i bibliotekach litewskich wypełniła lukę w dziedzinie historii nauczania prawa na ziemiach polskich. Posiadający wielowiekową tradycję fakultet prawa wileńskiej uczelni, wyróżniał się na tle pozostałych uniwersytetów doby dwudziestolecia między wojennego działalnością unikatowych jednostek organizacyjnych (przykładowo Studium Historii Prawa Litewskiego), czy też inicjowanymi w zakresie nowych kierunków badawczych pracami (między innymi socjologia prawa według koncepcji profesora prawa karnego Bronisława Wróblewskiego). Niniejsza monografia w swej treści zawiera także ustalenia na temat podejmowanych przez profesurę wileńską prób prowadzenia tajnych kompletów dla prawników działających w okresie II wojny światowej.

Pozostałe publikacje poświęcone nauczaniu prawa w Wilnie w latach 1919-1939 mogą podzielić na dwie zasadnicze grupy. Pierwsza z nich obejmuje prace, w których podjąłem się charakterystyki głównych założeń badawczych i osiągnięć naukowych i dydaktycznych pracowników Wydziału Prawa i Nauk Społecznych. W tym miejscu należy wymienić artykuł zatytułowany: *Nauka i nauczanie prawa cywilnego materialnego i formalnego na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie (1919-1939)*, [w:] *Historia testis temporum, lux veritas, vita memoriae, nuntia vetustatis. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Włodzimierzowi Kaczorowskiemu*, red. E. Kozerska, M. Maciejewski, P. Stec, Opole 2015. Podobny charakter posiada praca: *Wileńscy prawnicy wobec wybranych koncepcji ustrojowo-politycznych oraz kodyfikacji prawa w okresie dwudziestolecia międzywojennego*, [w:] *Tendencje rozwojowe myśli politycznej i prawnej*, red. M. Maciejewski, M. Marszał, M. Sadowski, Wrocław 2014.

Druga grupa artykułów sytuje pracowników naukowych zatrudnionych na Wydziale Prawa i Nauk Społecznych Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie w jego poszczególnych jednostkach organizacyjnych (katedrach, zakładach) i ukazuje ich działalność kierowniczą. W tym obejmowanie nowych katedr, starania podejmowane na rzecz rozwoju tych jednostek, a także pracę w charakterze kierowników seminariów i proseminariów dydaktycznych. Przykładem publikacji, która bierze pod uwagę aspekt personalno-organizacyjny jest artykuł: *Profesor Iwo Jaworski – wileński historyk prawa (1922-1939)*, [w:] *Stefan Ehrenkreutz i historycy prawa okresu dwudziestolecia międzywojennego. W 70. Rocznicę śmierci Rektora Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*, red. D. Szpoper, P. Dąbrowski, Gdańsk-Olsztyn 2016.

D. Historia prawa – wybrane zagadnienia

W prezentowanym dorobku naukowym znajduje się kilka artykułów poświęconych wybranym instytucjom prawa oraz aktom prawnym obowiązującym w różnych okresach historycznych. W celu zapoznania zagranicznych przedstawicieli środowiska akademickiego (prawników, historyków, studentów) opublikowałem artykuł, w którym zaprezentowałem jeden z pomników średniowiecznego prawa w Polsce. Praca charakteryzująca Statuty Kazimierza Wielkiego, opublikowana w czasopiśmie stanowiącym wynik współpracy polskich i gruzińskich historyków prawa, została zatytułowana następująco: *Statutes of Casimir the Great – the monument of medieval law culture in Poland*, [w:] „Polish-Georgian Law Review”, Olsztyn 2015, no 1.

Kolejne artykuły i studia powstały na podstawie zainteresowań i projektów badawczych związanych z wybranymi instytucjami prawa, które obowiązywały w XIX i na początku XX wieku na ziemiach Królestwa Polskiego oraz byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. W tym miejscu należałoby wymienić prace: *The legal status of the Jews of the western provinces of Russian Empire in the nineteenth century – sketch of the issue*, [w:] *Mieżdydarodnaja nauczno-praktičeskaja konferencija, poswiaszczennaja 100-letiju so dnia osnowanija Jużnogo fiederalnogo uniwersitieta. Razwiti juridiczeskoj nauki w nowych usłowijach: jednistwo tieorii i praktyki. Sbornik tezisow*, red. I. P. Zinowiew, t. 1, Rostow na Donu 2015. Płynące z niej ustalenia stanowią przyczynek umożliwiający dokonanie porównania sytuacji prawnej dwóch grup adresatów norm prawnych w Imperium Rosyjskim. Dzięki niniejszej publikacji możliwe jest zbudowanie komparatystycznego obrazu obowiązywania w Kraju Zachodnim uprawnień i obowiązków nakładanych z jednej strony na ludność pochodzenia żydowskiego, z drugiej zaś na Polaków.

Cykl artykułów mających na celu opracowanie wybranych zagadnień z zakresu obowiązywania i nowelizacji konstytucji Królestwa Polskiego z 1815 roku, a także funkcjonowania organów usankcjonowanych przez ten akt w okresie przypadającym po zakończeniu powstania listopadowego, przyniósł istotne ustalenia naukowe. Dotyczą one rozwoju idei konstytucjonalizmu na ziemiach polskich. Po drugie zaś umożliwiają dokonanie oceny decyzji politycznych podejmowanych po upadku insurekcji listopadowej przez organy rządowe. Przede wszystkim w zakresie działań obejmujących dorobek prawno-ustrojowy, który został wypracowany w okresie konstytucyjnym Królestwa Polskiego (1815-1830). Do przedstawionych powyżej kwestii odniosłem się w następujących pracach: *Additional Article from 13 February 1825. Institution of completing the Constitution of the Kingdom of Poland from 1815*, [w:] „Journal on European History of Law”, London 2013, no 2 oraz *Paskiewicz Iwan Fiedorowicz – namiestnik Carstwa Polskiego (1832-1856)*, [w:] „Wiesticznik juridiczeskago fakultieta Jużnogo fiederalnago uniwersitieta”, Rostow na Donu 2015, nr 2.

Zupełnie inne zagadnienie, bo nawiązujące do instytucji prawa własności intelektualnej i jej ochrony w prawodawstwie rosyjskim, przeanalizowałem w publikacji zatytułowanej: *Prawo autorskie jako element kultury prawnej. Ochrona własności literackiej, artystycznej i muzycznej w Imperium Rosyjskim w poglądach Włodzimierza Spasowicza*, [w:] „Miscellanea Historico-Iuridica”, Białystok 2016, t. XV, z. 2. Wnioski na temat kształtującej się z wolna koncepcji obowiązywania prawa autorskiego w Imperium Rosyjskim stanowią istotny historyczny kontekst dla współczesnego systemu ochrony tego rodzaju prawa. Ta sama praca uzmysławia istotę prawa autorskiego, które według prawników i adwokatów działających na przełomie XIX

i XX wieku w Rosji nie mogło być zaliczone do kategorii praw rzeczowych, gdyż ich przedmiotem nie były rzeczy, lecz utwory posiadające charakter niematerialny, których źródło można było upatrywać w ludzkim rozumie.

E. Elementy myśli prawno-politycznej (polskiej i rosyjskiej)

Zagadnienia rozwoju myśli prawno-politycznej w XIX i XX wieku, zarówno na ziemiach polskich, jak również w monarchii rosyjskiej były przedmiotem prac badawczych, których wynikiem są artykuły opublikowane w polskich i rosyjskich wydawnictwach naukowych. W pracy: *Szlachta Kraju Północno-Zachodniego w służbie imperatora rosyjskiego. Rys poświęcony poglądom politycznym hrabiego Ignacego Korwin-Milewskiego*, [w:] „*Studia Iuridica Lublinensia*”, Lublin 2016, t. XXV, nr 3 ukazałem rozwój myśli politycznej na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego na przykładzie koncepcji lojalistycznych wysuwanych wobec tronu rosyjskiego. Ich propagatorem był jeden z przedstawicieli środowiska konserwatywnego hrabia Ignacy Korwin-Milewski. Zupełnie odmienną postawę polityczną prezentował bohater kolejnego artykułu Walerian Wróblewski. Tego działacza społeczno-politycznego, uczestnika powstania 1863 roku w guberni grodzieńskiej, uznać należy za zwolennika programu politycznego popieranego przez stronnictwo „czerwonych”.

W moim dorobku naukowym znajdują się także prace poświęcone charakterystyce procesów geopolitycznych, które zachodziły w Europie po II wojnie światowej. Do katalogu tych prac zaliczyć mogę następujące: *Wizja Europy w poglądach Juliusza Mieroszewskiego – wybrane zagadnienia*, [w:] *X lat Polski w Unii Europejskiej – doświadczenia i perspektywy*, red. M. Borkowski, A. Friedberg, Gdańsk 2014 oraz *Antikomunistyczne wzglady Czesława Miłosza*, [w:] *Wybor puti razwitijsa: polskij i rossijskij istoriczeskij opyt końca stoletija*, red. L. Gorizontow, Moskwa 2016. Działalność pisarską Juliusza Mieroszewskiego, korespondenta czasopisma „Kultura”, redagowanego przez Jerzego Giedroycia, przybliżyłem przez pryzmat koncepcji, które wykluczały pokojową egzystencję narodów europejskich. Nie skupiłem się przy tym wyłącznie na charakterystyce popieranej i współkształtowanej przez Mieroszewskiego doktryny „ULB-Ukraina, Litwa, Białoruś”. Ukazałem bowiem także istotę elementów ważnych dla jego myśli, takich jak: skutki pojałtańskiego podziału Niemiec, imperialistyczna pozycja Związku Sowieckiego oraz nacjonalistyczna polityka narodów europejskich. Z kolei przedstawienie krytycznych koncepcji na temat systemu komunistycznego kształtującego się w drugiej połowie XX wieku w Europie, w twórczości poety i prozaika Czesława Miłosza umożliwiło mi sformułowanie oceny na temat poglądów

antykomunistycznych tego pisarza. Jednakże z tym zastrzeżeniem, iż nie był to antykomunizm w wariacie prawicowym.

Kolejne artykuły z zakresu myśli politycznej i prawnej poświęcone zostały badaniom nad koncepcjami zgłaszanymi przez polityków oraz filozofów rosyjskich. Praca zatytułowana: *U źródeł polityki generał-gubernatora wileńskiego hrabiego Michaiła Nikołajewicza Murawjowa wobec kwestii chłopskiej i osadnictwa rosyjskiego na Litwie (1863-1865)*, [w:] „Czasopismo Prawno-Historyczne” Poznań 2017, t. LXIX, z. 1 stanowi charakterystykę głównych poglądów, które znalazły swoje odzwierciedlenie w polityce realizowanej przez generał-gubernatora wileńskiego Michaiła Murawjowa. Proponowane przez tego działacza państwowego rozwiązania dowodzą, iż pomimo braku oryginalności, stanowiły one przykład programu politycznego, który zdaniem władz rządowych został zaproponowany w odpowiednim czasie i miejscu. Natomiast główne założenia myśli Borysa Cziczierina, wyłożone przeze mnie w artykule: *System przedstawicielski w poglądach Borysa Cziczierina*, [w:] „Opolskie Studia Administracyjno-Prawne”, Opole 2016, nr 2 umożliwiają postawienie tezy, iż filozof rosyjski przedstawił spójną, liberalno-konserwatywną wizję monarchii, działającą na zasadach przedstawicielskich.

Mikołaj Tarkowski